

VANBRAČNE ZAJEDNICE

EXTRAMARITAL COMMUNITIES

ABSTRACT The paper deals with extramarital communities starting with differences in relation to marriage, determining their concept and basic typology. In simple words, extramarital community is a life community of one woman and one man who are not legally married. Depending on the type, the extramarital community does not possess some of the essential elements of marriage: copulation (procreation), cohabitation (living together) and/or legitimacy, i.e. social recognition. In the second part of the paper, the historical and institutional (legal) framework of extramarital communities is presented, which shows that extramarital communities have not always been legally accepted, but today they are almost equal with the marital community. Then we point to demographic changes in behavior in terms of marriage and partnership (with a special emphasis on Serbia), whose integral part is the decline of the universality of marriage and increase in number of extramarital community. At the end, causes of altered behavior are considered: the process of individuation, the acceptance of postmaterialistic values (self-realization and self-actualization), changed position of women in contemporary society, the economic situation, etc. We come to conclusion that, when explaining these changes, one must take into account the complex deterministic correlation of factors (socio-economic, cultural, psychological, biological).

Key words: marriage, extramarital community, cohabitation, love, individualism, behavior, young people.

APSTRAKT U radu se razmatraju vanbračne zajednice počevši od razlika u odnosu na brak, određivanja njihovog pojma i osnovne tipologije. Najprostije rečeno, vanbračna zajednica predstavlja zajednicu života jedne žene i jednog muškarca koji nisu u braku. Zavisno od vrste, vanbračne zajednice ne poseduju neke od suštinskih elemenata braka: kopulaciju (prokreaciju), kohabitaciju (zajednički život) i/ili legitimaciju, tj. društveno priznanje. U drugom delu rada, prikazuje se istorijski i institucionalni (pravni) okvir vanbračnih zajednica, koji pokazuje da vanbračne zajednice nisu oduvek bile pravno prihvaćene, ali da su danas u tom pogledu, gotovo izjednačene sa bračnom zajednicom. Potom se ukazuje na demografske promene ponašanja u pogledu braka i partnerstva (sa posebnim naglaskom na Srbiju), čiji je sastavni deo opadanje univerzalnosti braka i porast vanbračnih zajednica. Na kraju rada, razmatraju se uzroci izmenjenog ponašanja: proces individualizacije, prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti (samorealizacije i samoaktuelizacije), izmenjen položaj žena u savremenom društvu, ekonomska situacija itd. Dolazi se do zaključka da se prilikom objašnjenja navedenih promena, mora uzeti u obzir složeni deterministički splet činilaca (socio-ekonomskih, kulturoloških, psiholoških, bioloških).

Ključne riječi: brak, vanbračne zajednice, kohabitacija, ljubav, individualizam, ponašanje, mladi.

Uvod

U patrijarhalnom društvu, brak je predstavljao sredstvo ekonomske transakcije između dve porodice, a ne izbor samih partnera zasnovan na ljubavi.

Naime, o sklapanju braka, koji je imao ekonomsku osnovu, odlučivali su roditelji ili drugi odrasli srodnici, dok se o interesima i željama samih partnera nije vodilo računa. Same porodice nastojale su da svaka izvuče što više materijalne koristi iz takvog, tzv. ugovorenog ili aranžiranog braka. Za razliku od toga, u modernom društvu, zvanični, osnovni zahtev braka podrazumeva da se on zasniva na slobodnoj volji i izboru supružnika, odnosno, da se brak zasniva i održava na osećanju ljubavi. Ovaj proces opisuje Anđelka Milić u svojoj studiji *Sociologija porodice*: „Umesto ranijih materijalnih veza i odnosa koji su doveli do sklapanja braka (aranžirani brakovi) i njegovog održavanja, sloboda i demokratičnost bračne institucije u modernom društvu ogleda se u tome što se brak počinje temeljiti iskućivo na jednoj nematerijalnoj vrednosti. Ta nematerijalna vrednost dobija oblik jednog afektivno-psihološkog obrasca koji je poznat pod nazivom „romantićni kompleks“ a u obićnom životu se naziva ljubav]...[To je moderna suština braka koja postepeno vodi njegovom odumiranju“ (Milić, 2001: 124). Brak, prema autorki, prestaje da bude trajna doživotna obavezujuća zajednica u smislu „dok nas smrt ne rastavi“, već njegovo trajanje zavisi od snage osećanja na kojima je zasnovan. Dejstvo osećanja ljubavi po braćnu i porodićnu zajednicu, promatrali su i drugi autori. Gidens (*Anthony Giddens*) upozorava da su se brak i porodica mnogo promenili od kada je „ideja romantiće ljubavi kao osnove braka došla na mesto braka kao ekonomskog ugovora“ (Gidens, 2005: 82). Ideja „para“ i „ćiste veze“ zauzela je primat. „Uparivanje“ i „rasparivanje“ reći su koje bolje opisuju oblast lićnog života nego što to ćine „brak“ i „porodica“. Par je dospao u središte porodićnog života sa opadanjem ekonomske uloge porodice i utemeljivanjem braćne veze na ljubavi. Dolazi do uspona para i partnerstva, par stiće sopstvenu istoriju, to je zajednica zasnovana na emocionalnoj komunikaciji ili intimnosti (Gidens, 2005: 84). Nestabilnu braćnu porodicu, Segelan (*Martine Segalen*), vidi kao posledicu drušćenog delovanja, koje ukljućuje pojavu ljubavi kao opravdanja za život u braku i pojaćanje intimnosti u porodici (Segelan, 2009). Međutim, on primećuje i to da su se do 60-ih godina ljubav i legalna zajednica dopunjavali, a da se od tog vremena „shvatanje osećanja okrenulo protiv institucije braka. Zahtevi ljubavi postali su nespojivi sa brakom]...[Kao da se pojavila neka „nova ljubav“ koja je od tada bila u sukobu sa braćnom institucijom i njenom dugovećnošću. Sociolozi su postavili pitanja o prirodi te ljubavi]...[Ta nova ljubav ima dve osobine: apsolutna je i kao da je odana efemernosti“ (Segelan, 2009: 146).

Danas se ćesto dovodi u pitanje emocionalna osnova samog braka. Istiće se da institucionalni brak, predstavlja „film laćnih vrednosti“, da „niko tu nije srećan“, a da uglavnom izostaju ljubav, stvarno razumevanje i vezanost partnera. Zato se navodno, mladi ljudi sve viće odlućuju za slobodnu zajednicu, život udvoje bez zakljućenja braka (Mladenović, 1991). Postepeno, brak izgleda sve viće i viće kao prosta formalnost, „drušćveni ustupak“, probni brak kao razumna praksa, a slobodna zajednica kao dobra stvar: raskid braćnih veza i vanbraćne zajednice trebalo bi da bude uzet u obzir prilikom samog stupanja u tu zajednicu, što bi bio najbolji naćin da se zašćite i ljubav i nezavisnost supružnika“ (Segalan, 2009: 147).

Dakle, pojam braka šezdesetih godina, čiji je plan trebalo da bude dugovečan, u savremenim društvima, sve češće biva zamenjen privremenim izborom. Proces, kako ističe Segalan ide „od ljubavi u braku do ljubavi bez braka“, te shodno tome dolazi do opadanja univerzalnosti braka, opadanja broja sklopljenih brakova, na jednoj strani, i do sve većeg broja neformalnih veza, odnosno, vanbračnih zajednica, na drugoj strani.

1. Vanbračne zajednice: pojam i vrste

„Vanbračna zajednica je zajednica žene i muškarca koja je zasnovana faktičkim, a ne pravnim putem, tj. njihovim običnim saživljavanjem“ (Mladenović, 1991: 203). Najprostije rečeno, vanbračna zajednica predstavlja zajednicu života jedne žene i jednog muškarca koji nisu u braku.

Prema sociološkom određenju, brak predstavlja instituciju kojom društvo daje dozvolu pripadnicima dva pola da zasnuju zajednički život, uključujući tu i odnos prokreacije, kao što istovremeno priznaje posledice koje proizilaze iz tog odnosa – potomstvo, čime se obezbeđuje društveni položaj novih članova u zajednici (Milić, 2001). Vidljivo je da se ovde navode tri bitna elementa braka: kopulacija (prokreacija), kohabitacija (zajednički život) i legitimacija tj. društveno priznanje i kontrola (seksualnih) odnosa supružnika, kao i priznavanje dece koja se iz tog odnosa rađaju. U savremenom društvu, međutim, bitno je narušen sastav ova tri elementa. Biološko-reproduktivna funkcija braka, kao i funkcija legitimacije potomstva ozbiljno je dovedena u pitanje. Brak prestaje da vrši kontrolu seksualnog i reproduktivnog ponašanja, on prestaje da bude jedini okvir reprodukcije, legitimacije potomstva. Sve više dece rađa se vanbračno. Takođe, bračni parovi, sve češće, ne ostvaruju zajednički život koji podrazumeva zajedničko stanovanje. Osim toga, sve je više brakova u kojima se supružnici dobrovoljno odriču roditeljstva – brakova bez dece, ali i raznih alternativnih formi partnerstva – vanbračnih zajednica, sa ili bez dece.

U sociološkoj literaturi, navodi se da su vanbračne zajednice one koje sadrže prva dva elementa braka: kopulaciju (prokreaciju) i kohabitaciju (zajednički život), ali kojima nedostaje treći element braka – društveno priznanje. Međutim, pluralitet neformalne bračne prakse, pokazuje da su u savremenom društvu prisutne zajednice koje nemaju treći element, ali kod kojih takođe nedostaje i prvi i/ili drugi element braka. Činjenica je da se u referentnoj literaturi po pitanju vanbračnih zajednica najčešće upotrebljava termin kohabitacija koji se određuje kao „zajednica u kojoj dve osobe suprotnog pola žive zajedno, dele „postelju i sto“, a da pri tome nisu u formalnom, pravno sankcionisanom braku“ (Avramov, 1993: 105). Uočljivo je da ovde nemamo treći element, ali se svakako ne pominje kopulacija u smislu prokreacije. U savremenoj tipologiji kohabitacija uzimaju se u obzir njena dužina trajanja, verovatnoća konverzije u brak, rizik rađanja deteta u kohabitaciji i stepen u kome kohabitacija predstavlja alternativu braku. Takva tipologija razlikuje sledeće vrste kohabitacija: „1. marginalna, 2. „uvod u brak“, 3. „faza u bračnom procesu“, 4. „alternativa samačkom životu“, 5. „alternativa braku“ 6. „ne razlikuje se od braka“ (Heuveline, Timber-

lake, 2004: 1219, nav. prema Petrović, 2011: 57). Pored kohabitacija, sve češće u literaturi se pominju i drugi oblici neformalnih veza, poput tzv. LAT (*living-apart-together*) i DINKS (*double-income-no-kids*) zajednica. LAT zajednice pored društvene legitimacije, odriču element kohabitacije, ali ne ističu ni kopulaciju. To su zajednice u kojima osobe suprotnog pola formiraju emotivnu i seksualnu vezu, mogu imati zajednički budžet, ali ne stanuju zajedno. Individue se povezuju na osnovu romantičnog kompleksa (ljubavi, seksualne privlačnosti), ali izostaju neke dimenzije čvršće zajednice: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalna (domaćinstvo) i socio-demografska (reprodukcija). Kada je reč o tzv. DINKS zajednicama, radi se o parovima koji žive zajedno, ali se trajno odriču roditeljstva. Oni su se unapred dogovorili da neće imati decu (tzv. voljni ili sociološki sterilitet) (Bobić, 2003).

Treba reći da je odricanje od roditeljstva prisutno kako u vanbračnim, tako i u bračnim zajednicama. U drugom slučaju, reč je o tzv. brakovima bez dece. U drugoj polovini, 20. veka, zabeležen je trend porasta ovakvih brakova. Međutim, valja naglasiti da su istraživanja pokazala da postoji zajednički imenitelj između usvajanja alternativnih bračnih zajednica/vanbračnih zajednica i voljnog odricanja od roditeljstva. Među ženama koje ne žele brak i radije se opredeljuju za kohabitaciju viši je udeo onih koje ne žele obaveze materinstva, nego kod žena koje se odlučuju za bračnu zajednicu. Čak 39% žena koje žele da kohabitiraju (ali ne i da se nakon toga udaju), ne namerava da rodi dete (Fringing, 1998, nav. prema, Avramov, 1993: 110). Takođe, istraživanja su pokazala da se bračne i vanbračne zajednice razlikuju po visini reproduktivnih normi. Žene koje žele da se udaju, kao i one koje su u braku, žele više dece od žena koje žive, ili nameravaju da žive u kohabitaciji. U svim istraživanjima jasno se ispoljava veza između visokog vrednovanja braka i viših reproduktivnih normi (Avramov, 1993).

Prema *Porodičnom zakonu Srbije* iz 2005. godine, vanbračna zajednica određuje se kao trajnija zajednica života žene i muškarca između kojih nema bračnih smetnji, koja nastaje faktičkim putem, uspostavljanjem zajednice života. Sa stanovišta prava RS, vanbračna zajednica može biti pravno priznata ako ispuni određene uslove: različitost polova, monogamija, zajednica života i trajnost zajednice i nepostojanje bračnih smetnji u trenutku zasnivanja vanbračne zajednice. Dakle, da bi uživala pravnu zaštitu, vanbračna zajednica, pored ostalih navedenih uslova, mora sadržati kao svoj konstitutivni element, zajednicu života koja se ispoljava u stanovanju u istom prostoru, zajedničkoj ishrani, zajedničkoj brizi o deci (zajedničkoj ili deci svakog od partnera) (Počuča, 2010).

2. Vanbračne zajednice: istorijski i institucionalni (pravni) okvir

Zajedno sa društvenim promenama, pa tako i sa promenom vrednosnih stavova o vanbračnoj zajednici kao suprotnosti braku, kao nemoralnoj i nečasnoj zajednici žene i muškarca, menjao se i odnos ljudi prema takvoj zajednici i zakon koji ih uređuje. „Nastala u početku kao oblik društvene patologije, ona vremenom postaje jedna od ćelija iz koje će izrasti buduća neformalna slobodna

ljudska zajednica. U razvijenim zemljama u svetu, ona polako počinje da konkuriše zvaničnom braku“ (Mladenović, 1991: 230–231).

U kretanju odnosa/relacije brak – kohabitacija, istraživači su, polazeći od iskustva Švedske, koja je u tranziciji partnerskih odnosa otišla najdalje, identifikovali nekoliko stadijuma razvoja od braka do kohabitacije. U prvom, najveći deo populacije direktno stupa u brak, dok se stupanje u kohabitaciju manjine smatra devijantnim ili avangardnim ponašanjem. U drugom, kohabitacija predstavlja period ispitivanja stabilnosti veze i uvod u brak, najčešće bez rađanja dece. U trećem stadijumu, ona postaje socijalno prihvaćena kao alternativa braku i podizanje dece nije više ograničeno na bračnu vezu. U četvrtom stadijumu, kohabitacija i brak se više ne razlikuju i rađanje i podizanje dece je zastupljeno u oba tipa zajednice i tranzicija partnerstva se može smatrati završenom“ (Stanković, Penev, 2010: 5).

Danas su sva savremena porodična prava prihvatila ovaj oblik zajednice života, naravno, uz prethodno ispunjenje, određenih uslova propisanih zakonom svojstvenih za svako društvo. Vanbračna zajednica, kao i deca nastala iz takvih zajednica, u pravnom pogledu gotovo su izjednačena sa brakom, odnosno decom rođenom u braku. Međutim, nije oduvek bilo tako. U Rimskom pravu, postojao je konkubinac kao trajna zajednica života muškarca i žene koji nisu pokazivali nameru da budu muž i žena. Žena i deca u ovakvoj zajednici nisu imala nikakvih imovinskih i naslednih prava (Počuča, 2010). Poznato je da je hrišćanstvo mnogo doprinelo instituciji braka i osudi vanbračnih zajednica kao nemoralnih i nepoželjnih oblika zajednice života dveju osoba. *Srpski građanski zakonik* 1844. potpuno ignoriše postojanje vanbračne zajednice, s obzirom da uopšte ne sadrži norme za njeno regulisanje.

Vanbračna zajednica nije pravno regulisana ni nakon Drugog svetskog rata. Naime, *Ustav FNRJ* od 30. januara, 1946. godine, priznao je pravna dejstva samo bračnoj zajednici. Time je odlučno stao u zaštitu braka i zauzeo negativan stav prema vanbračnoj zajednici. *Ustav SFRJ* od 1963. godine, kao i *Ustav od 1974.* godine, zauzeli su sličan stav po ovom pitanju.

Postojanje vanbračnih zajednica, pravno je prihvaćeno tek donošenjem Zakona o braku i porodičnim odnosima Republike Srbije, 1980. godine. Za postojanje zajednice života vanbračnih partnera, prema vladajućem stavu teorije i prakse, neophodna je kohabitacija. Ovim zakonom, prvi put je u pravo RS uvedeno izdržavanje vanbračnih partnera, i vanbračna zajednica izjednačena je sa bračnom zajednicom u imovinsko pravnoj sferi, ali ne potpuno. Donošenjem Porodičnog zakona Republike Srbije 2005, pored zakonske obaveze izdržavanja, vanbračna i bračna zajednica potpuno su izjednačene u pitanjima imovinskih odnosa¹ (Počuča, 2010). Takođe, u pogledu roditeljskih prava i obaveza izjednačeni su roditelji koji su u braku i oni koji nisu u braku. Svoje roditeljsko pravo, roditelji mogu vršiti samostalno i zajednički. Bili u braku ili ne, roditelji

¹ „Imovina koju su vanbračni partneri stekli radom u toku trajanja zajednice života u vanbračnoj zajednici predstavlja njihovu zajedničku imovinu“ (Porodični zakon RS – član 191).

su dužni da izdržavaju dete i da se staraju o njemu. Ukoliko vode zajednički život, roditeljska prava i obaveze oni vrše zajednički i sporazumno, na isti način bez obzira da li su zaključili brak ili ne. Kod vanbračnih zajednica, majka roditeljsko prvo stiče samim rođenjem, a otac nakon utvrđenog očinstva, priznavanjem ili u sudskom postupku. Ukoliko vanbračna zajednica ne postoji najčešće se majka samostalno stara o detetu. Porodični zakon Srbije uvodi i mogućnost zajedničkog vršenja roditeljskog prava i kada roditelji ne žive zajedno. Tako je i u slučaju prestanka vanbračne zajednice, pod uslovom da su roditelji sklopili pismeni sporazum. Najvažnija razlika između braka i vanbračne zajednice je u tome što između vanbračnih partnera ne postoji zakonsko nasleđivanje, dok kod vanbračnog deteta i roditelja ono postoji, kao i u odnosu između deteta rođenog u braku i njegovih roditelja. Položaj dece rođene u vanbračnoj zajednici jednak je položaju dece venčanih parova, nakon izvesnih dodatnih formalnosti. Pošto je njihov pravni položaj izjednačen, pozakonjenje, odnosno sklapanje braka roditelja, čime vanbračna deca naknadno stiču bračni status, gubi na pravnom značaju koje je imalo ranije.

U savremenom pravu, ne postoji jedinstveno i univerzalno tumačenje vanbračne zajednice. Razlike postoje kako u uslovima pravnog priznanja takvih zajednica, tako i u pogledu ličnih prava i obaveza partnera u njima (Počuča, 2010). Da bi vanbračna zajednica u Srbiji stekla pravni status i samim tim uživala pravnu zaštitu Porodičnog zakona i drugih normi pozitivnog prava, ona mora ispunjavati određene uslove. To su sledeći uslovi: različitost polova², monogamija³, zajednica života⁴ i trajnost zajednice⁵ i nepostojanje bračnih smetnji⁶ u trenutku zasnivanja vanbračne zajednice (Počuča, 2010).

² Definisanjem vanbračne zajednice kao zajednice života muškarca i žene, Porodični zakon Srbije automatski je sprečio mogućnost pravnog priznanja istopolne bračne zajednice.

³ Iz analize člana 4. Porodičnog zakona RS proizilazi da se u pravnom sistemu Srbije, zajednica više osoba ne može smatrati vanbračnom zajednicom priznatom i izjednačenom sa bračnom zajednicom.

⁴ Zajednica života između žene i muškarca podrazumeva zajedničko stanovanje, zajedničku ishranu, zajedničku brigu o deci (zajedničkoj ili deci svakog od partnera).

⁵ Trajnost zajednice kao uslov pravnog priznanja vanbračne zajednice, treba da odvoji prolazne veze zasnovane na kratkotrajnim interesima, od veza koje traju duže i koje uključuju dublje odnose i trajniju želju partnera da žive zajedno i uzajamno zadovoljavaju svoje emotivne, seksualne i kulturne, ekonomske i ostale potrebe. U pravnom sistemu RS, nije utvrđeno koje je to minimalno neophodno vreme da bi se neka zajednica pravno priznala. Ostavljeno je sudu da na osnovu iznetih činjenica i dokaza u postupku oceni da li je neka zajednica trajala duže u smislu izjednačavanja sa bračnom zajednicom. To podrazumeva da se svakom slučaju mora prići uvažavajući načelo individualizacije. U tom smislu, donošenje pravilne i zakonite odluke nije nimalo lako. Pojedini pravni sistemi, znatno su olakšali utvrđivanje trajnosti vanbračne zajednice propisujući vreme koje se smatra dovoljnim za priznanje vanbračne zajednice. Npr. Porodični zakon Republike Srpske članom 284. propisao je da se vanbračna zajednica izjednačava sa bračnom, ukoliko je trajala tri godine i duže. Takođe, Član 3. Obiteljskog zakona Republike Hrvatske, određuje rok od tri godine, ili kraće, pod uslovom da je u vanbračnoj zajednici rođeno dete (Počuča, 210: 132, 133).

⁶ Isto, kao i kod braka, da bi vanbračna zajednica bila punovažna po zakonu RS, u trenutku njenog zasnivanja između vanbračnih partnera ne smeju postojati bračne smetnje: bračnost, nesposobnost za rasuđivanje, srodstvo, starateljstvo, maloletstvo i mane volje.

3. Bračne i vanbračne zajednice: demografski pokazatelji

Demografski podaci jasno nam govore o transformacijama bračnog ponašanja u savremenom društvu. Poslednjih decenija, kako u razvijenijim, tako i u manje razvijenim, tj. zemljama u tranziciji, brakovi su u padu, a kohabitacije u porastu, naravno u različitom stepenu i sa različitim značenjem u pojedinim zemljama. Kohabitacije su najraširenije na Severu, u nordijskim/skandinavskim zemljama – Danskoj, Švedskoj i Finskoj, gde čine gotovo polovinu svih zajednica. Odmah potom sledi Francuska, u kojoj svaka treća žena u godinama koje su optimalne za sklapanje braka (25-29), ali i uzrasta kada bi trebalo biti u braku (30-39) živi u vanbračnoj zajednici (Stanković, Penev, 2010, Bobić, 2013). U Francuskoj, kako navodi Segelan „povećanje broja nevenčanih parova iznenadilo je posmatrača svojom brutalnošću i širinom. Naime, 1960. godine bilo ih je 300.000, 1980. godine 1.500.000, 1990. godine, 2.400.000, a 2002. godine 2.680.000“ (Segelan, 2009: 148). Među zemlje sa srednjim nivoom rasprostranjenosti spadaju Holandija, Belgija, Luksenburg, Velika Britanija, Nemačka i Austrija. U Velikoj Britaniji, Holandiji i Austriji, oko četvrtine svih partnerskih zajednica, osoba u uzrastu od 30-39, čine kohabitacije. U Belgiji i Luksenburgu svaka peta partnerska zajednica u ovom uzrastu je kohabitacija. Irska se odlikuje malim brojem kohabitacija, svega 3% brakova započinje kohabitacijom. U zemljama Južne Evrope, kohabitacije nisu značajno rasprostranjene, ali je njihov broj u tim zemljama u porastu. U Italiji, svaka peta partnerska zajednica (kod osoba uzrasta od 30-39 godina) je kohabitacija, a u Španiji, Portugaliji i Grčkoj svaka deseta (Stanković, Penev, 2010; Bobić, 2013). U SAD-u, žene u godinama najčešćeg sklapanja braka – starosti od 20-29 godina, pretežno su u braku (27-53%), dok je samo 10% u kohabitacijama. U istom (malom) obimu kohabitacije su zastupljene u mlađim i starijim generacijama (na svakih 10 samo jedna žena) (Bobić, 2013).

U postsocijalističkim zemljama prisutan je porast broja kohabitacija. Pad univerzalnosti braka ilustruju podaci da 1/3 žena neće ući u brak do 50 godine, a u nekim zemljama se taj procenat penje i do 50%. Ipak, većina zemalja i dalje ima relativno nizak nivo kohabitacija u evropskim razmerama (Estonija sa 34,5% među najvišim, a Slovenija i Mađarska su među zemljama sa srednjim nivoom, sa 21,1%, odnosno 16,7% (Philipov, Jasilioniene, 2007; prema Petrović, 2011: 59). Kohabitacije su retke u Češkoj (4,2%), Bugarskoj (2,8%), i Poljskoj (1,9%) (Bobić, Vukelić, 2011).

Treba napomenuti da kohabitacije nemaju isti karakter u svim zemljama. U Severnoj Americi (SAD i Kanadi) i Zapadnoj Evropi, pa i u zemljama postsocijalističke transformacije – to su kratkotrajni, privremeni aranžmani. Naime, kohabitacija predstavlja „probni brak“, predbračnu fazu ili fazu zabavljanja od koje zavisi da li će uopšte doći do sklapanja braka. Privremenost ovih zajednica, vidljiva je na primeru Severne Amerike, gde se u periodu do 5 godina, 40% parova koji žive u kohabitaciji razilaze, a 55% njih sklopi brak. U nordijskim zemljama kohabitacija je trajniji oblik zajednice, ona je izjednačena sa brakom

u svakom pogledu, te predstavlja pravu alternativu braku. Zbog toga parovi u kohabitacijama u tim državama retko sklapaju brak (Bobić, 2013).

Promene bračnog ponašanja u Srbiji poslednjih decenija odvijaju se u pravcu smanjenja udela lica koja su u braku, povećanja starosti prilikom stupanja u brak, porasta učešća lica koja nisu sklapala brak i porasta broja razvedenih lica⁷. Neosporno je da brak u savremenom društvu, nije više jedina veza ni institucija između partnera, niti jedini čin kojim se stvara porodica. Ipak, on i dalje opstaje (na znatno manjem nivou nego ranije), i u našem društvu još uvek je najčešći oblik zajednice muškarca i žene. Naime, bračna struktura stanovništva Srbije pokazuje da je i dalje najveće učešće lica u braku. Međutim, podaci o velikom procentu mladih ljudi koji nisu u braku, kao i podaci porasta prosečnog doba prvog braka (godine za ulazak u prvi brak), ukazuju na odlaganje, pa i na odustajanje od braka. Veliki procenat mladih ljudi koji nisu u braku pokazuje tendenciju konstantnog rasta. Prema Popisu iz 2002. godine, udeo mladih⁸ koji nisu u braku iznosio je 74,7%, a 2011. godine čak 82,4%. Broj mladih ljudi koji su u braku 2002. godine iznosio je 23,6%, a 2011., smanjen je na svega 16,1% (Bubalo-Živković, Lukić, 2015). U posmatranim starosnim kategorijama mladih (15-19, 20-24 i 25-29) najveći procenat (78%) onih koji su u braku pripada „najstarijoj“ kategoriji mladih (od 25-29). Uopšte uzev, došlo je do povećanja prosečnog broja godina za sklapanje braka. Prema podacima za 2015. godinu, prosek godina prilikom sklapanja braka bio je 30,3 godina za žene, i 33,7 za muškarce. Statistika je zabeležila i pad broja zaključenih prvih brakova. Naime, u 2002. godini, registrovano je 34.047 sklopljenih prvih brakova, dok je njihov broj u 2015. godini iznosio 30.248. Istovremeno dolazi do povećanja prosečnih godina za ulazak u prvi brak. Prosečna starost pri sklapanju prvog braka 2002. godine, za mladoženju bila je 28,7, a za žene 25,3, da bi u 2015. godini, taj prosek iznosio 31 godinu za muškarce i 28 godinu za žene (RZS, 2016; RZS 2017). Ovi podaci jasno govore da mladi u Srbiji odlažu sklapanje braka nakon 30-te godine.

U statistiku Republike Srbije, 2011. godine, prvi put je uvedena kategorija lica u vanbračnoj zajednici. Podaci su pokazali da Srbiju, kao i zemlje u okruženju, karakteriše prisutnost kohabitacija, ali ne i njihova značajna rasprostranjenost. Prema rezultatima popisa, u vanbračnoj zajednici živi 236.063 lica. Njihovo učešće u ukupnom stanovništvu starijem od 15 godina iznosi 3,8%. U poređenju sa ostalim evropskim zemljama, rasprostranjenost vanbračnih zajednica može se oceniti kao niska. U ukupnom stanovništvu koje živi u zajednici (bračnoj i vanbračnoj), lica koja žive u vanbračnoj zajednici učestvuju sa 6,7%. Posmatrajući starosne kategorije stanovništva koje živi u vanbračnoj zajednici, vidljivo je da je njihovo učešće naglašenije u mlađim starosnim grupama. U starosnoj kategoriji od 20 do 29 godina, njihovo učešće je 22,95%, u starosnoj

⁷ U 2015. godini, sklopljeno je ukupno 36.949 brakova, a razvedeno 9.381, što pokazuje da se u Srbiji razvede svaki četvrti brak (RZS, 2016: 1).

⁸ Prema Republičkom zavodu za statistiku, mladi u Srbiji su osobe uzrasta od 15 do 29 godina.

kategoriji od 30 do 39 čak 29,93%, a nakon toga, u starijim kategorijama stanovništva se smanjuje (RZS, 2013). Takođe, procentualna zastupljenost lica u vanbračnoj zajednici u ukupnom stanovništvu, pokazuje veću zastupljenost u mlađim kategorijama, u grupi od 25-29 – 7,2%, i najveće u grupi 30-34 godine – 7,7% (Stanković, 2015: 210). Prosečna starost lica koje živi u vanbračnoj zajednici u Srbiji, iznosi 40,47 godina, odnosno 42,28 za muškarce i 38,66 za žene (RZS, 2013).

Na kraju treba upozoriti na još jednu demografsku pojavu u savremenom društvu – povećanje udela vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođenja. Tendencija povećanja vanbračno rođene dece, prisutna je širom Evrope poslednjih pedesetak godina. Veliki skok vanbračnih rađanja u Srbiji zabeležen je tokom 1990-ih. U stranoj literaturi udeo vanbračnih rađanja uzima se kao pokazatelj raširenosti kohabitacija, što kod nas nije slučaj. Udeo kohabitacija u Srbiji je zanemarljiv, u odnosu na udeo dece rođene van braka, što zahteva posebna istraživanja.

4. Vanbračne zajednice: uzroci

Duboke promene na poručju bračnog ponašanja često se dovode u vezu sa sve većom afirmacijom individualizma, prihvatanjem postmaterijalističkih vrednosti, aspiracijama ka samorealizaciji i samoaktuelizaciji. U tom smislu, posebno se ističe promenjen status žena u savremenom društvu – sve veća emancipacija žena, porast njihovog obrazovnog nivoa, veća usmerenost ka profesionalnoj karijeri, ekonomska samostalnost i sl. Sve duže studiranje kod žena i sve veći rast njihovog zapošljavanja, „navodi“ ih da se pre odlučuju za kohabitaciju, nego za brak. Brak se shvata kao suprotnost njihove težnje ka ličnoj autonomiji i otvaranju ka spoljašnjem svetu. Za razliku od toga one kohabitaciju doživljavaju kao dobar „međuprostor“ za ostvarenje svojih ciljeva. Još osamdesetih godina 20. veka, Fransoa de Sengli (*Francois de Singly*), ističe negativni uticaj „ženskog školskog miraza“ na brak. Naime, prema njegovim analizama, među ženama stručnjacima celibat je najzastupljeniji; među visokoobrazovanim ženama najveći je broj onih koje žive same, i onih koje žive u neformalnoj zajednici bez zakonskog registrovanja. Mada, visokoobrazovane žene ne gube vrednost na bračnom tržištu, primećuje se da je njihova diploma isplativija kada nisu udate, navodi Sengli (Singly, 1982). Takođe, uzroci promena bračnog ponašanja, često se vide u nepovoljnoj ekonomskoj situaciji, koja se odlikuje otežanim ulaskom na tržište rada i nezaposlenošću mladih. Prema ovim shvatanjima, mladi se iz ekonomskih razloga, odlučuju pre za slobodne veze, jer se do formalnog braka dolazi nakon pronalaženja stabilnog zaposlenja. Tačno je da ekonomska situacija utiče na mnoge mlade ljude u tom pravcu, pa oni iz tog razloga ne sklapaju brak i sve duže ostaju u roditeljskom domu. Ipak, ekonomski uslovi kao ograničavajući faktor nisu dominantni za sve parove, pa im se ne može pripisati univerzalno dejstvo. Postoje mladi ljudi čija ekonomska situacija nije nimalo zavidna, ali se oni ipak odlučuju za brak. To su često mladi ljudi koji žive u ruralnim područjima, gde još uvek deluju i važe tradicionalni

stavovi po pitanju bračnosti, pa shodno tome, postoje i određeni oblici bračnog ponašanja. Takođe, ekonomski činilac ne utiče na neke „zaštićene“ kategorije mladih, koji u ekonomskom pogledu imaju sve neophodne uslove da sklope brak, a ipak se odlučuju za slobodne veze (kohabitacije). U tom pogledu, treba uvažiti i delovanje kulturoloških činilaca kao što su: uticaj porodice, sredine, tradicije, drugačije vrednosne orijentacije, drugačijeg definisanja braka kod različitih kategorija mladih. Potrebno je uzeti u obzir ukupan socijalni, politički, ekonomski i kulturni kontekst samog društva u kojem pojedinci žive. Neophodno je napraviti razliku između samostalne/(samo)voljne odluke pojedinaca i grupa, dakle, njihovog ličnog izbora u pogledu prihvatanja modela bračnog ponašanja, i sa druge strane, njihove odluke i ponašanja koji su jedna vrsta „prinude“ i odgovora u konkretnom ekonomskom i kulturnom miljeu.

Često se ističe da je širenju „novih“ oblika ponašanja (vanbračnih zajednica i vanbračnih rađanja) u postsocijalističkim zemljama, doprinelo dejstvo strukturnih barijera (nizak standard, visoka nezaposlenost, siromaštvo, manjak stanova, odsustvo šire socijalne zaštite, kao i podrške zaposlenim majkama i sl.), a ne širenje postmaterijalističkih vrednosti kao što je slučaj sa razvijenim zemljama Zapada. U slučaju postsocijalističkih zemalja, više se radi o nemogućnosti realizacije ciljeva, a ne toliko o svesnom biranju (Bobić, Vukelić, 2011). Konkretno, za Srbiju, M. Bobić navodi da su novi oblici ponašanja, „posledica visokog nivoa traumatizacije stanovništva, kompresije porodice i odsustva životnih šansi i izbora pojedinaca u društvenom rasulu i sistemskom haosu koji u Srbiji traje već više od deceniju i po, sa još uvek neizvesnim ishodima“ (Bobić, 2006: 126). Do gotovo istog zaključka, dolaze i autori Biljana Stanković i Goran Penev⁹, kao i Mina Petrović¹⁰. Oni su, u svojim radovima, pokazali da vanbračne zajednice i vanbračna rađanja u Srbiji, predstavljaju praksu pre nižih, nego viših slojeva. Naime, ovi oblici ponašanja najkarakterističniji su za žene nižeg obrazovnog nivoa, nezaposlene i izdržavane žene, stanovnice sela i Romkinje. Shodno tome, Stanković i Penev, dolaze do zaključka da vanbračne zajednice i vanbračna rađanja kod nas, nisu rezultat usvajanja novih vrednosti i normi, već da je takvo ponašanje posledica strukturnih ograničenja nižih slojeva. „Promene u ponašanjima koje prethode promenama u vrednosnom sistemu objašnjavaju se uticajem izmenjenih strukturnih uslova u društvu, često prisutnim ekonomskim krizama, kada novo ponašanje može da predstavlja reakciju na nepovoljne životne uslove, a manje posledicu novih izbora i ličnih prioriteta“ (Stanković, Penev, 2010a: 1). Slično, i M. Petrović ističe da strukturni kontekst u Srbiji, čije su karakteristike ratna dešavanja, nacionalni sukobi i spora društveno-ekonomska transformacija, dovodi do apsolutne deprivacije nižih slojeva što ima za posledicu njihovo praktikovanje neželjenih oblika ponašanja, poput kohabitacija i vanbračnih rađanja (Petrović, 2011).

⁹ „Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. veka i početkom 21. veka u širem Evropskom kontekstu“ (2010), „Vanbračna rađanja i vanbračne zajednice između marginalizacije i modernizacije“ (2010a).

¹⁰ „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, (2011).

Neosporavajući i uvažavajući navedene stavove, smatramo da je ponašanje mladih u pogledu partnerstva i braka, vrlo kompleksno, te da treba istražiti dejstvo velikog broja različitih faktora (socio-ekonomskih, bio-psiholoških, kulturoloških itd.). Sigurno da su promene bračnog ponašanja u Srbiji, nastale usled „nemogućnosti mladih da iznesu finansijski teret izdvajanja iz roditeljskog domaćinstva i formiranja sopstvenog domaćinstva“ (Marković-Krstić, Golubović, 2008: 21), ali se, takođe, može prihvatiti i stav da su promene prozrokovane „pomakom vrednosne orijentacije sa porodice na pojedinca. Kolektivni interesi u savremenom društvu postaju marginalni, pojedinci se sve ređe odlučuju da zasnuju bračnu i porodičnu zajednicu, jer smatraju da ih to onemogućava u samorealizaciji, zadovoljenju profesionalnih preferenci, redukuje im dohodak i slobodno vreme“ (Devedžić, 2006: 51). U tom duhu, M. Rašević, u objašnjenju evidentnih promena na području bračnog ponašanja uzima u obzir skupinu različitih varijabli. Pored strukturnih prepreka, kao što su nezaposlenost, teškoće u rešavanju stambenog pitanja, nezadovoljavajući ekonomski standard i druge pojave iz ovog kruga, sve značajniji uticaj počinju imati i sledeći (civilizacijski) faktori: emancipacija i individualizam, nuklearna porodica, izmenjen položaj žene i dece u njoj, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i kvalitetu života deteta, liberalan zakon o abortusu i dostupnost efikasne kontracepcije, materijalistička svest sa potrošačkim mentalitetom i lični život. Ovi i drugi uzroci podstiču sticanje i hedonizam, tako da je u savremenim uslovima, sloboda pojedinca daleko iznad altruizma, odgovornosti i solidarnosti (Rašević, 2013). Dakle, uvažavajući složeno dejstvo različitih faktora, nimalo se ne umanjuje uticaj procesa individualizacije, koji je, kao jedan od bitnih uzroka promena u domenu braka i porodice, posebno izdvojila A. Milić. „Kada je Bardžes formulisao tezu o braku kao partnerstvu, time je objavio pobjedu pojedinca nad grupnim interesom i kolektivnim vrednostima“ (Milić, 2001: 127). Kao posebno destruktivnu stranu procesa individualizacije u modernom društvu, autorka ističe nestanak osećanja i solidarnosti za druge, i nastanak samodovoljne narcisoidne ličnosti. Kako navodi, proces individualizacije u savremenom društvu poprima sve zaoštrenije oblike. Pojedinaac je okrenut ka sebi, zaljubljen u sebe, on postaje „narcistička ličnost“ (*Christopher Lasch*). Nestaje svaki oblik saosećanja, solidarnosti, empatije, altruizma (Milić, 2001). Prema tome, potrebno je upozoriti da proces koji pominje Segelan „od ljubavi u braku do ljubavi bez braka“, dobija novi pravac, pa „od ljubavi u paru“ prerasta u isključivu „ljubav prema sebi“. Možda je „nova ljubav“, koja vodi slabljenju porodice i odumiranju braka, zapravo to „novo osećanje same ličnosti“.

Zaključak

U patrijahalnom društvu brak je imao ekonomsku osnovu, a odluku o njegovom zasnivanju donosili su roditelji ili bliži srodnici budućih supružnika. Sa modernim, građanskim društvom, stupanje u brak predstavlja izbor samih partnera, zasnovan na osećanju ljubavi. Ljubav, kao osnovni zahtev zasnivanja i

održavanja braka, mnogi autori dovode u vezu sa slabljenjem bračne zajednice i nastankom novih, alternativnih formi partnerstva, vanbračnih zajednica. Najprostije rečeno, vanbračna zajednica predstavlja zajednicu života jedne žene i jednog muškarca koji nisu u braku. Zavisno od vrste, vanbračne zajednice, ne poseduju neke od suštinskih elemenata braka: kopulaciju (prokreaciju), kohabitaciju (zajednički život) i legitimaciju, tj. društveno priznanje.

Demografski podaci, ukazuju na proces transformacije bračnog ponašanja u savremenom društvu. Između ostalog, oni govore o opadanju udela lica u braku, na jednoj strani, i do porasta broja neformalnih veza, vanbračnih zajednica, na drugoj strani. Postoje različiti načini objašnjenja izmenjenog ponašanja. U prvom redu, pominju su: proces individualizacije, postmaterijalističke vrednosti, izmenjen položaj žena u savremenom društvu, ekonomska situacija itd. Zaključujemo da promene na području braka i partnerstva, mogu nastati kao posledica spleta različitih faktora (socio-ekonomskih, kulturoloških, psiholoških, bioloških), kao i da u njihovom objašnjenju treba poći od ukupnog strukturalnog konteksta društva u kome pojedinci žive.

Promene na području braka i partenrstva u savremenom društvu, menjaju tradicionalne predstave o braku i porodici i u velikoj meri sužavaju „manevarski prostor“ formalnog braka, pa i same porodice. Ako bi se oni uporedili sa podacima od pre pedeset godina, uočila bi se ogromna razlika. Tada je bračna zajednica apsolutno dominirala, a svaki drugi oblik predstavljao je ekcesnu, patološku pojavu. Danas se takvi epiteti više ne mogu dati za ogromnu masu izvanbračnih zajednica. Zakon je pratio kretanje društva pa je izjednačio položaj supružnika, bez obzira na to da li su venčani ili ne. Niz zakona izjednačio je status dece, kakav god bio bračni status njihovih roditelja. Ništa dakle, ne obavezuje parove da se venčavaju i da u takvim zajednicama rađaju i odgajaju decu. Stoga se može postaviti fundamentalno pitanje: Kakva je sudbina formalnog institucionalnog, službenog braka, a kakva novog oblika slobodnog drugarskog braka, kakvog ga vide generacije koje pristižu? (Mladenović, 1991). Takođe, postavlja se pitanje: Da li su ovo krajnji dometi slobode i izmene prava prema vanbračnim zajednicama i vanbračnoj deci? Na delu su snažne debate o uvođenju homoseksualnog braka koje potresaju savremeno društvo. Pokreću se razni zahtevi za priznavanjem brojnih socijalnih prava. Traži se čak i dozvola za usvajanje dece homoseksualcima. Pristalice homoseksualnog braka najčešće se koriste argumentom o diskriminaciji: „omogućavanjem braka samo parovima suprotnih polova građansko pravo uspostavlja heteroseksualno ponašanje kao jedino koje može da predstavlja socijalnu referencu“ (Borillo, Lascoumes, 2002, nav. prema Segelan, 2009: 160). Treba reći da trenutno u Evropi, 20 država priznaje neki oblik istopolnih zajednica¹¹. Uslovi za sve vrste istopolnih zajednica

¹¹ Sve zemlje koje su uredile postojanje istopolnih zajednica poznaju tri načina regulisanja istopolnih zajednica: registrovano partnerstvo, bračnu zajednicu, odnosno zakonski brak i neregistrovane zajednice. Pet država u Evropi priznaje istopolni brak: Belgija, Holandija, Norveška, Španija i Švedska. Trinaest evropskih država priznaje koncept registrovanog partnerstva, one traže registrovanje istopolnih vanbračnih zajednica, to su npr. Belgija, Francuska, Holandija.

vrlo su slični uslovima za zasnivanje braka: monogamija, određeni uzrast (uglavnom 18 godina), postojanje volje, nepostojanje srodstva. U novije vreme, pojedine zemlje regulišu i pitanja roditeljstva i usvojenja dece u ovakvim zajednicama¹². U Porodičnom zakonu Srbije zajednica osoba istog pola je zabranjena. Međutim, „evolucija zakonskih rešenja u uporednom pravu zemalja EU i zemalja u okruženju, odnosno pristupanje EU i naše zemlje sigurno će usloviti normiranje pitanja istopolnih zajednica i u našem pravnom sistemu. Kad će se to desiti i na koji način će naše zakonodavstvo rešiti ovo pitanje teško je predvideti ali je sasvim izvesno“ (Počuča, 2010: 135). Da li su zajednice homoseksualaca i njihovo usvajanje dece budućnost koja kuca na vrata braka i porodice u našem društvu?

L i t e r a t u r a

- Avramov, D. (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga.
- Bobić, M. (2003) *Brak i/ili partnerstvo*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bobić, M. (2006) „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak“: *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, str. 121–139, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bobić, M. i J. Vukelić (2011) „Deblokada druge demografske tranzicije?“ : *Sociologija*, vol. LIII, br. 2, str. 149–176.
- Bobić, M. (2013) *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bubalo-Živković, M. i Lukić, T. (2015) *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*. Republika Srbija, Beograd: Republički zavod za statistiku.

Holandija i Francuska priznaju licima istog pola zasnivanje vanbračne zajednice. Hrvatska i Portugal priznaju nereegistrovane zajednice. Švedska, Norveška, Holandija, Engleska, Vels, Švajcarska, Španija, Danska, Finska, Češka, Mađarska, Slovenija, Island, Belgija donele su posebne zakone kojima su regulisale pitanje istopolnih zajednica u svojim pravnim sistemima (Počuča, 2010: 133–135).

¹² Usvajanje dece homoseksualnim parovima moguće je u Andori, Belgiji, Ujedinjenom Kraljevstvu, Holandiji, Islandu, Norveškoj, Švedskoj, Južnoj Africi, Španiji, Argentini, nekim delovima Kanade. U Danskoj i Norveškoj dozvoljeno je usvajanje deteta partnera, odnosno partnerke, što znači da jedan od partnera u muškom paru, odnosno jedna partnerka u ženskom paru u građanskoj zajednici može da usvoji biološko dete svog partnera, odnosno partnerke (Počuča: 2010: 134). U Francuskoj, februara, 2006, Kasacioni sud, doneo je presudu da oba partnera, odnosno obe partnerke u zvaničnoj istopolnoj vezi imaju roditeljska prava nad biološkim detetom jedne strane. <http://www.cbsnews.com/stories/2006/02/25/ap/word/main>, vest na cbs news com 25.02.2006. Parlament Islanda usvojio je 02. 6. 2006. zakon kojim se omogućava potpuno jednak tretman istopolnih i heteroseksualnih parova kada je u pitanju roditeljstvo, usvajanje dece i veštačka oplodnja. Videti: http://www.mbl.is/mm/frettir/innle/2009/11/18_unnid_ad_setningu_eina_hjuskaparlaga/).

- Gidens, E. (2005) *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*. Beograd: Stubovi kulture.
- Golubović, P. i Marković-Krstić, S. (2008): *Demografske strukture nekih Balkanskih zemalja*. Niš: Filozofski fakultet.
- Devedžić, M. (2006) *O prirodnom kretanju stanovništva*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice. Kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mladenović, M. (1991) *Osnovi sociologije porodice*. Beograd: Službeni listi SFRJ.
- Petrović, M. (2011) „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija“: *Stanovništvo*, vol 49, br. 1/2011, str. 53–78.
- Počuča, M. (2010) *Porodično pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
- Rašević, M. (2013) „Osnovni principi pronatalitetne politike“: *Stanovništvo jugoistočne Srbije: kultura, natalitetska politika i demografska reprodukcija u jugoistočnoj Srbiji*, str. 13–28, Niš: Filozofski fakultet.
- RZS (2013) *Bračni status*, Beograd: Republički zavod za statistiku RS.
- RZS (2016) *Zaključeni i razvedeni brakovi u Republici Srbiji 2015*, Saopštenje za javnost (30.06.2016), Beograd: Republički zavod za statistiku RS.
- RZS (2017) *Zaključeni i razvedeni brakovi, 2016*, Saopštenje za javnost, broj 173 – god. LXVII, (04.07.2017), Beograd: Republički zavod za statistiku RS.
- Segelan, M. (2009) *Sociologija porodice*. Beograd: Klio.
- Singly, F. (1982) „Mariage, dot scolaire et position socioale“: *Economie et Statistique*, 142, p. 7–21.
- Stanković, B. i Penev G. (2010) „Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu“: *Stanovništvo*, 1/2010, str. 1–24.
- Stanković, B. i Penev G. (2010a) „Vanbračna rađanja i vanbračne zajednice: između marginalizacije i modernizacije“: *Demografski pregled*, Godina X, broj 37/2010, str. 1–4.
- Stanković, B. (2015) „Bračnost stanovništva“: *Populacija Srbije početkom 21. veka*, str. 194–218., Beograd: Republički zavod za statistiku RS.